

І. С. АБРАМОВ

ЛІТОПИСНИЙ ВОРОНІЖ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ.

За одно з найдавніших селищ на Україні можна, без сумніву, вважати сучасне містечко Вороніж Глухівської округи на кол. Чернігівщині. Про давність цього містечка промовляють могили, розкидані в околицях Воронежа, а в центрі містечка велике городище, обнесене кільцевим валом до 1 $\frac{1}{2}$ верстов у колі. Вал зберігсь до нашого часу, і його можна простежити на цілому його протязі. Раніше навкруги цього валу була вода, одведена з р. Осоти. Сліди рову також збереглися в деяких місцях до нашого часу.

Дехто гадає, що Воронізьке центральне городище виникло в першій половині XVII в. Так, напр., думає Ол. Лазаревський¹⁾ на підставі даних генерального слідства: „оный городъ сначала еще за владѣнія польскаго осаживался; за гетмана Богдана Хмельницкаго первымъ сотникомъ былъ Супрунь и малый городокъ построилъ, и называли оный замкомъ“...

Природні умови даної місцевости дуже сприяли утворенню такого „замку“. І, без сумніву, вибрав це місце, високе й добре захищене, не сотник Супрун; він лиш зміцнив стародавнє городище, що існувало раніше. Про давність селища говорять досить численні місцеві могили. Їх досліджував автор цих рядків за дорученням од „Предварительнаго Комитета по устройству Черниговскаго Археологическаго Съѣзда въ 1914 г.“ і раніш за дорученням од Арх. Комісії.

Могили, мало не всі зорані, розміщені групами в околицях м. Воронеж: 1) біля Гукова хутора, на віддаленні 5 верстов од Воронежа, раніш можна було нарахувати до 25-ти могил; 2) за переїздом МКВ залізниці в урочищі „Береги“ (біля 5-ти могил); 3) по дорозі до Глухова в колишнім володінні Миклашевського „Гутка“ (біля 18 могил); 4) в Павленковому хуторі (п'ять могил); 5) в полі на ниві Ветчінової, біля Павленкова хутора (дві могили); 6) в урочищі „Чорні Лози“ в різних місцях на полях розкидано п'ять-шість могил. Були могили, без жадного сумніву, і в межах самого селища; про це свідчать деякі знахідки, напр., копаючи льохи, знаходили поховання з конем (в Герасименковій садибі на Шостенському шляху, а також біля кузні).

Здебільша Воронізькі могили мають у собі рештки трупоспалення й тільки в одному місці, верстов за п'ять од містечка, в Гуковому

¹⁾ „Описание Старой Малороссии“, т. II. Полкъ Нѣжинскій. Кієвъ, 1893 г., стор. 345.

хуторі, знайдено чималу групу могил (до 25-ти), де були рештки трупопокладення. Могили з трупоспаленням не мали рештків вогнища; вугілля й попіл під могильним насипом, разом з дрібними перепаленими кістками, принесено було, як видно, з іншого місця. В одному випадку (на хуторі Гутці) зустріли групу могил, розміщених правильним півколом. В могилах знаходили глиняні горщики, на дні в деяких з них були тавра. Могили з кістяками були невеликі завбільшки,— заввишки 2-2½ арш., діаметром арш. біля 20-ти. Могила накривала собою кістяк, що лежав головою на захід. В головах кістяка зрідка зустрічали черепки, рештки залізного обруча, великі цвяшки, персні, сердолікове й скляне намисто. Доба 11—12 в.

Частину черепків, що я зібрав з різних місць на полі й передав до „Музея Русского Археологического Общества“ в 1907 р., консерватор музею О. О. Спіцин наближає до роменських (що-до вигляду й відзнак) і містить до рубрики „аланскія вещи“¹⁾.

Мідяні височні кільця з могил біля м. Воронежа О. О. Спіцин визнав за радимичські²⁾. Але більшість могил належить сіверянам.

Один з могильних черепів я викопав біля м. Воронежа в 1907 р. і передав до Кабінету Географії та Антропології С.-Петербурзького університету; там його пильно виміряв Ф. К. Вовк. Ось наслідки його вимірів: „Черепъ пожилого мужчины. Швы, за исключениемъ височныхъ и отчасти затылочныхъ, совершенно срослись и почти не различаются. Надбровныя дуги сильно развиты. Затылокъ очень выпуклый и рѣзко выдается назадъ. Долихоцефаль“. Подробиць вимірів ми не знаходимо. Отже, матеріяльні пам'ятки, що дійшли до нас, свідчать про стародавність даного селища.

Про те саме говорять і писані джерела, якщо визнати, що згадані в літописах Воронож, Воронаж і Вороняж можна пристосувати до сьогочасного м. Воронежа.

Але в цьому випадку ми зустрічаємося з питанням, що його не раз ставили в нашій історичній науці й досі ще не розв'язали,— про котрий Вороніж говорить літописець: чи про річку Вороніж, чи про край, чи про губерніяльне місто Вороніж, що стоїть на річці Воронежі? Перший історик губерніяльного м. Воронежа Е. Болховітінов пише:

„Въ концѣ XII столѣтія упоминается уже существующимъ городъ Воронежъ, и именно по случаю тому, что бѣжалъ въ него отъ брата своего Всеволода Владимірскаго, въ 1177 г., князь Ярополкъ Владимірскій же; и когда Всеволодъ требовалъ у Рязанцевъ, чтобы они выдали ему ушедшаго къ нимъ Ярополка, то, говоритъ продолжатель Несторовой лѣтописи, Рязанцы же, ѣхавшіе въ Воронежъ, сами привелоша его во Вла-

¹⁾ Див. „Краткій Каталогъ Музея Рус. Арх. О-ва.“ СПб., 1908, стор. 13—14.

²⁾ „Краткій Каталогъ Музея Арх. О-ва“, стор. 29-30: „Курганы радимичей характеризуются семиплощными височными кольцами, а также некоторыми особыми типами подвѣсокъ къ ожерелью. Время—XI-XII в.“

Ці могили я розкопав у 1907 році.

димеръ (Нестерова лѣтопись, стр. 262). Изъ сего видно, що Воронежъ (розуміючи теперешній губерніяльний, І. А.) тогда уже существовалъ и состоялъ подъ владѣніемъ Россійскихъ Рязанскихъ князей, какими бы жителями, впрочемъ, онъ ни былъ сперва населенъ¹⁾».

В стародавності Воронежа губерніяльного висловлювали сумніви авторитети в галузі історичної географії—вчені Надеждін і Неволін.

В своїй класичній праці „Історія Росіи съ древнѣйшихъ временъ“ С. М. Соловйов, говорячи, що з рязанських міст на Донській системі до половини XIII в. згадано лиш Вороніж під 1177 р., ставить питання: чи згадано тут місто? „Въ Лаврентьевскомъ спискѣ стоит: „ѣхавше (рязанцы) в Вороножь“, но въ древнѣйшемъ Ипатьевскомъ: „ѣхавше Вороножь“; вѣдливо, слѣдовательно, какой предлогъ былъ въ подлинникѣ—*в* или *на*, причемъ послѣдній означалъ бы только рѣку Воронежъ, на которой князь Ярополкъ могъ стоять съ рязанскимъ отрядомъ для наблюденія за половцами, тѣмъ болѣе, что для означенія движенія къ городу употребительнѣе былъ дательный падежъ безъ предлога: „ехавше Вороножою“²⁾.

Ясна річ, що й після пояснень Соловйова думка про те, що в цьому місці літопис говорить про річку Вороніж, залишилася недоведеною.

Далі літописну згадку про Вороніж ми знаходимо під 1237 р. Рязанські князі, підчас Батиевої навали, пішли назустріч ворогам-татарам і, „не пустячи к городом, ехаша против им в Вороняжь“³⁾.

Під 1284 роком у руських літописах ми знаходимо згадку про Воронізькі ліси, де ховався Липецький князь Святослав, уратовуючися від татарського баскака Ахмата. Нагадаємо читачеві цей епізод, що його переказують літописи.

Курський баскак Ахмат, син Темірів, узяв в орді на відкуп всякі данини й став немилосердно кривдити людність; стогнали від його здирств та утисків бояри, князі й чорні люди. Міцно осів Ахмат у Рильському та Липецькому князівстві й навіть набув собі два маетки, що незабаром зробилися повні татар та, висловлюючись по-сучасному, всяких бандитів, які дуже непокоїли людність. В Рильську тоді князував Олег, що мав також і Воргольський уділ, а в Липецьку—Святослав. Вони були родичами й умовилися почати боротьбу. Олег Рильський і Воргольський поїхав в орду до хана Телебуги скаржитися на Ахмата. Хан вступивсь за князів і за їхніх підданців і наказав зруйнувати Ахматові маетки, як розбійничі гнізда. І маетки було зруйновано. Тоді Ахмат і собі приїхав в орду, але тільки не до Телебуги, а до його супротивника Ногая скаржитися на князів.—Князь Олег і родич його князь Святослав з імени лиш князі, а справді—

¹⁾ „Описание Воронежской губ.“. Воронежъ, 1800 г., стор. 8-9, 35. Цитуємо за статтею С. Н. Введенського „Вопросъ о существованіи города Воронежа въ XII вѣкѣ“, вміщ. в II кн. „Трудовъ Воронежской Ученой Архивной Комиссії“. Воронежъ, 1904 г.

²⁾ Шпальта 28, примітка 1.

³⁾ Лаврентьевская лѣтопись. Изд. 3, Археографической Комиссії, 1897 г., стор. 487.

розбійники й тобі вороги; коли не віриш, то спробуй. Єсть в Олеговій волості багато ловищ лебединих. Ти пошли своїх сокольників — хай наловлять тобі лебедів, і князь Олег нехай з ними не ловить, а потім хай вони покличуть його до тебе; якщо Олег послухає, прийде до тебе, то я збрехав, а Олегова правда. Ногай зробив так, як порадив Ахмат, і покликав до себе Олега, але той не пішов, не бажаючи накликати на себе гніву Ногаєвого супротивника — Телебуги. Тоді Ногай дав Ахматові загін, і той заходивсь немилосердно руйнувати Олегові та Святославові волості. Була зима й люті морози, коли прийшло Ахматове військо. Князям довелося поспішати, щоб уратуватися: Олег з жінкою й дітьми втік в орду до свого покровителя хана Телебуги, а Святослав сховавсь у ліси Воронізькі. Очевидно, воронізькі ліси були недалеко від Ахматових маєтків, бо князь Святослав Липецький, весною, через рік, зробив засідку, підстеріг, коли Ахматові брати йшли з одного маєтку до другого, а з ними 35 чоловіка челяди-руських, оточив їх і вбив 25 чоловіка руських і двох татар. Однак братам Ахматовим пощастило втікти в один з їхніх маєтків. Святослав напав на маєток, почавсь завзятий бій, де загинуло немало людей з того й того боку. Маєтки було зруйновано, а брати Ахматові втікли до Курського. Повернувши від хана Телебуги, Олег Рильський залишивсь незадоволений із Святославових вчинків.

— „Що ти, брате, зробив! Правду нашу занапастив, заплямував себе й мене ім'ям розбійника. Знаєш звичай татарський, та й у нас, на Русі, розбійників не люблять, іди в Орду — відповідай“.

На ці слова Святослав дав йому таку відповідь:

„Чого ти клопочешся? Що тобі до мене за діло? Я сам знаю про себе. Що хочу, те й роблю; а що баскакові маєтки грабував, то я мав рацію,— не людину я кривдив, а звіря; над ворогами своїми помстивсь; не відповідатиму ані перед богом, ані перед людьми в тому, що поганих глитаїв побив“.

Олегові посланці принесли Святославові таку відповідь.

„Ми цілували з тобою хреста, що бути нам з тобою завсіди одної думки; коли військо було, так ти зо мною до царя не тікав, залишивсь у Русі, сховавсь у Воронізьких лісах, щоб потім зробитися розбійником, а тепер занапастив і мою і свою правду, не йдеш ані до свого царя, ані до Ногая на ізправу, так хай тебе зо мною Бог розсудить“.

Після цього Олег знову пішов в Орду, взяв там татарський загін і, повернувшись до своєї волости, вбив Святослава. Волость убитого перейшла до його брата Олександра, що зумів в орді здобути ханську ласку й одержати від хана татарське військо. За допомогою татар він напав на Олега, вбив його й двох його синів.

Ми цілком певні в тому, що слова літопису, де згадано Воронеж, ні в якому разі не можна віднести до губерніяльного міста Вороніжа. Про заснування його збереглися цілком певні відомості: в 1586 році „по приговору боярь Ф. Ш. Мстиславского съ тозариши, на Дону, на

Воронеже, не доїзжая до Богатого Затона два днища, велено поставити городъ Воронежъ". Спираючися на грамоти Воронізького Акатова монастиря, деякі дослідники запевняють, не маючи на те досить підстав, що м. Вороніж заснували хозари, які ще в XI в. збудували городище. В Географічному словнику Щекатова ¹⁾ єсть відомості, що „по старымъ Акатова монастиря грамотамъ значится, что игумень бывш. Успенскаго Воронежскаго монастиря Феодосій просиль въ 7124 (1616) г. Михаила Феодоровича о переводѣ онаго Успенскаго монастиря по причинѣ обвѣтшанія отъ затопляющей его ежегодно полой воды р. Воронежа съ сего мѣста на старое Козарское городище. Єсть отъ Воронежа верстахъ въ 5-ти, вверхъ по рѣкѣ на нагорной сторонѣ въ Троицкомъ лѣсу великая поляна, издревле по писцовымъ книгамъ, выписямъ и планамъ даже до нынѣ именуемая Козарскимъ полемъ, и далѣе отъ сей поляны вверхъ, верстахъ въ четырехъ, надъ самою р. Воронежемъ на утесистой горѣ городище, называемое также Козарскимъ, окопанное двойнымъ и почти непроходимымъ валомъ, заросшимъ нынѣ уже лѣсомъ".

Тай годі!

Автор географ. словника Аф. Щекатов, звичайно, має рацію, роблячи висновок, що на цьому місці жили колись хозари, але з грамоти Акатова монастиря зовсім не ясно, що хозари заснували тут селище, і що воно звалось Воронежем...

П. П. Семенов, складач „Географически-Статистическаго Словаря Россійской Имперіи", справедливо зауважує, що подорожні XIV, XV і XVI вв. — Смоленський диякон Ігнатій в 1389 р., Контаріні й Марко Руфо в 1476 р. і дворянин Алексеев в 1514 р. — нічого не говорять про міста в цьому краї й відзначають його безлюдний характер.

Абсолютно неймовірно, щоб Липецький князь Святослав, що жив обік свого родича Олега, Воргольського й Рильського, тікав од татар за тридев'ять земель і, можливо, на зустріч татарам у Наддінські степи, на береги р. Воронежал..

Ні, він тікав у сусідні ліси, що оточують і тепер містечко Вороніж на Чернігівщині й зливаються з славетними Брянськими лісами. Звичайно, ці ліси в старовину були незрівняно більші й густіші й давали цілковиту можливість ховатися від ворогів. Уже розчищені й зорані урочища й досі мають назви, які свідчать, що тут були ліси: „осиковий гай" (по дорозі до Шостки), „березовий гай", „чорні лози", „щигальниця", „липина" і т. д.

В м. Воронежі є ще старожитці, які пам'ятають, як у Воронізьких лісах водилися ведмеді. В старих записках одної з Воронізьких церков я зустрів звістку про смерть одного молодого селянина, який „будучи лишенимъ ума, бродиль по лѣсамъ въ окрестностяхъ Воронежа и былъ растерзанъ звѣремъ".

¹⁾ „Географическій Словарь Россійскаго Государства, сочиненный въ настоящемъ оваго видѣ", ч. I. Москва, 1801 р., колонка 1038.

Деякі лісові урочища, оточені болотами, були зовсім непрохідні, і місцевим мешканцям, що знали потайні стежки, можна було ховатися цілком безпечно. Під Воронежем є урочище „Мости“, що дістало собі назву від довгої гати, за допомогою якої тільки й можна було пройти через лісову й болотяну трясовину. Нарешті в невеличкому Воронізькому музеї місцевого краю зберігається кістки деяких великих лісових тварин, знайдені на околишніх полях, тварин, що таких уже немає тут.

Треба зауважити, що ще єпископ чернігівський Філарет дав указівку, що Воргольська волость князя Олега повинна була бути в колишньому Глухівському повіті на Чернігівщині на межі Путивльського повіту, в тих місцях, де й досі існує селище Воргол¹⁾. Тут до цього часу збереглося цікаве Воргольське городище. Воргол був удільним містом у Сіверському князівстві. Р. В. Зотов у своєму відомому досліді „О черниговскихъ князьяхъ по любецкому синодику и о черниговскомъ княжествѣ въ татарское время“ погоджується з Філаретовою думкою. Він говорить, що Воргол стоїть лиш за 65 верстов на захід од Рильська, т. що князь Рильський міг володіти й суміжним Воргольським уділом. Що-ж до Липецька чи Липовечська, то за нього не можна вважати, на думку того-таки Зотова, ані Липецька Тамбовського, ані Лівен Орловських, бо ці міста стоять далеко від Рильська й від Воргола. Не можна містити Липецьк між Рильськом і Ворголом, бо володіння обох князів не могли бути посмужні. Згаданий дослідник шукає його на північ од Воргола, „гдѣ-нибудь между Глуховымъ и Кролевцемъ“, і тоді Воронізькі ліси були-б природнім захистком Липецькому князеві Святославові, „такъ какъ, додає дослідувач, въ Глуховскомъ уѣздѣ, въ 36 верстахъ отъ Глухова и въ 30-ти верстахъ отъ Кролевца, есть и въ настоящее время мѣстечко Воронежъ, на равной площади, окруженной лѣсами, которое Филаретъ относитъ къ поселеніямъ до-татарскимъ. Если бы Липецкъ находился на линии между Глуховымъ и Кролевцемъ, тогда отъ него до Воронежа было-бы менѣе 30 в., а до лѣсовъ на р. Воронежѣ даже отъ Курска очень и очень далеко“²⁾.

Тепер біля містечка Воронежа (верстов за 5) в бік до Глухова єсть хутори „Липина“; як кажуть старожитці, тут з давніх давен усю місцевість було вкрито густим липовим лісом; рештки його збереглися й до цього часу. Цю глуху місцевість не досить ще досліджено.

Для місцевого краєзнавчого гуртка повстає цікаве завдання: чи не збереглося в цих стародавніх липових лісах решток літописного Липецька, звідкіля в небезпеку тікав князь Святослав ховатися у Воронізьких лісах?

¹⁾ Філаретъ, кн. 7, 323.

²⁾ „Лѣтопись занятій Археографической Комиссiи“, 1882-1884 г., выпускъ девятый, СПб, 1893 г., стор. 200—201.

О. І. Бунін у доповіді своїй на XI-му Археологічному з'їзді в Києві в 1899 р. приходять до цілком певного висновку, що згадані в літописах Воронізькі ліси, де ховався Липецький князь Святослав од татарського карного загону, „простирались, какъ и нынѣ, къ сѣверо-западу отъ Липецка ¹⁾, за р. Сеймомъ и называются такъ по мѣстечку Воронежу, которое находится къ сѣверо-западу отъ Глухова, близь границы съ Кролевецкимъ уѣздомъ“ ²⁾. З'їзд визнав, що доводи О. І. Буніна досить влучні. Якщо вважати, що питання про географічне становище Воронізьких лісів розв'язане, то слід також визнати, що згадані в літописах Воронізькі ліси дістали свою назву від селища Вороніж, що є одне з найдавніших на території України, і що стару суперечку про місце літописного Воронежа, яка, як ми бачили, має чималу літературу, треба, очевидно, розв'язати на користь містечка Воронежа Глухівської округи на Чернігівщині.

¹⁾ При цьому О. І. Бунін визнає за рештки Липецька Липецьке городище на південь од Сум, за 20 верстов, і за 4 верстви від Сумської Ворожби.

²⁾ „Труды XI-го Археологическаго Съѣзда въ Кіевѣ въ 1899 году“, т. II, стор. 66 і далі: „Гдѣ находились города Липецкъ и Ворголь, а также и другія мѣста, упоминаемыя въ лѣтописяхъ подъ 1283—1284 гг.“.